

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

СУХОВЕРСЬКА ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 94(438):271.222"1945/201"

**СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Зашкільняк Леонід Опанасович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії Центральної
та Східної Європи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
професор Центру післядипломної освіти та
доуніверситетської підготовки;

кандидат історичних наук, доцент
Марущенко Олександр Володимирович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри історіографії
і джерелознавства.

Захист відбудеться 8 червня 2018 р. о 13.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Івана Франка 24, ауд. 20.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2) та на сайті <http://ddpu.drohobych.net>.

Автореферат розісланий 5 травня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, доцент

В.І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Наукове опрацювання подій Другої світової війни залишається одним із найактуальніших питань сучасної російської історіографії. Наявність політичного і суспільного запиту на пам'ять про війну доводить, що цей міжнародний конфлікт надалі є не тільки минулим Росії, її історичним досвідом. В останнє десятиліття у процесі переосмислення власної історії російська держава все більше конструює її з позиції збереження елементів тоталітарної свідомості у населення. Відтак Друга світова війна перебуває в епіцентрі офіційної історичної політики Росії, яка докладає чимало зусиль для консервації радянських оцінок і використання їх в ідеологічній обробці населення.

У зв'язку із цим дискусії навколо подій Другої світової війни в російській історичній науці набувають гострих форм. Історіографія пострадянської доби сповнена інтенсивних зусиль в усіх напрямках наукового пошуку, враховуючи «архівну революцію», відкриття доступу до зарубіжних колекцій та історіографічних джерел, процес активного осмислення методологічних принципів та основних концепцій світової історичної науки останньої чверті XX ст., розробку нових підходів до вивчення глобальних воєн. Водночас методологічна переорієнтація спровокувала зміну тлумачень подій Другої світової війни в сучасній російській історіографії. За таких умов російська історична література перебуває під впливом двох взаємовиключних тенденцій: консервації радянських оцінок подій та активного застосування здобутків світової історіографії. Російсько-українське інформаційне протистояння після подій Революції гідності надало гостроти питанням національної ідентичності та суспільної пам'яті українців про події Другої світової війни. Зважаючи на зазначене вище, актуалізується потреба в спеціальному вивченні стану, розвитку та перспектив сучасної російської історіографії Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка та є складовою частиною її науково-дослідницької роботи в межах проблеми «Вузлові питання історії країн Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0112U004036).

Мета дисертаційної роботи – простежити еволюцію досліджень та інтерпретацій головних подій Другої світової війни у сучасній

російській історіографії, охарактеризувати її теоретичні підстави та організаційні форми.

Означена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- здійснити аналіз історіографічної та джерельної бази за темою дослідження;
  - визначити особливості стану російської історичної науки;
  - охарактеризувати зміни в російській історичній науці після розпаду СРСР, коли відбулися зміни в ідеологічному дискурсі;
  - розглянути генезу поширених концепцій трактування подій Другої світової війни; означити та розкрити їхні ключові положення;
  - простежити процес формування образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії та навчальній літературі; вивчити чинники, які впливають на формування цього образу;
  - охарактеризувати найважливіші тенденції трактування подій війни у підручниках;
  - дослідити особливості інтерпретації подій Другої світової війни як інструменту проведення державної ідеології;
  - проаналізувати еволюцію оцінок проблем початкового періоду Другої світової війни;
  - простежити зміни в зображенні окупаційного режиму пострадянською російською історіографією;
  - визначити нові напрями дослідження подій Другої світової війни.
- Об'єкт дисертаційного дослідження* – сучасна російська наукова та науково-популярна історична література, присвячена подіям Другої світової війни.
- Предмет дисертаційного дослідження* – стан та особливості інтерпретації важливих подій Другої світової війни істориками Російської Федерації.

Хронологічні рамки дослідження визначено у двох вимірах:

- 1) історіографічному – межі пострадянського етапу розвитку російської історіографії (1991–2015). Нижньою хронологічною межею є 1991 р. – розпад СРСР. Верхня хронологічна межа визначається суспільно-політичними перетвореннями та змінами у меморіальному законодавстві Російської Федерації, які відбулися у 2015 р.
- 2) історичному – період Другої світової війни (1939–1945).

Територіальні межі дослідження визначаються сучасними кордонами Російської Федерації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській історичній науці зроблено спробу комплексно

дослідити інтерпретації подій Другої світової війни російськими істориками, визначено їхні наукові та суспільно-політичні функції.

При цьому *вперше*:

- здійснено спробу комплексного дослідження стану розвитку сучасної російської історіографії Другої світової війни, історичним тлом якої стала реалізація державної політики пам'яті;
- з'ясовано особливості функціонування образу Другої світової війни у сучасній російській історіографії;
- охарактеризовано взаємовплив пострадянської російської історіографії та державної політики пам'яті щодо трактування подій Другої світової війни;
- виявлено концепти, які визначають наступність радянських традицій у пострадянській російській історіографії;
- досліджено вплив антропологічного повороту та гуманізації історії на дослідження подій Другої світової війни сучасною російською історіографією;
- окреслено еволюцію оцінок та суджень сучасної російської історіографії щодо проблемних сторінок Другої світової війни.

Поглиблено та узагальнено уявлення про:

- генезу поширених у російській історіографії концепцій трактування подій Другої світової війни та їхні ключові положення;
- характер і спрямування змін у системі російської історичної науки після розпаду СРСР;
- вплив зарубіжної історіографії на російську історіографію з проблематики Другої світової війни.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження історіографічного доробку і джерельної бази проблеми;
- вивчення поглядів російських істориків щодо суперечливих сторінок Другої світової війни;
- погляди щодо з'ясування перспективи дослідження сучасною російською історіографією людського виміру війни.

Новий рівень розвитку отримали:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення історії Другої світової війни;
- оцінки здобутків і проблем сучасної російської історіографії у вивченні дискусійних проблем Другої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути застосовані для підготовки спеціальних та

узагальнювальних праць, під час розробки навчальних курсів. Отримані результати також сприяють усуненню застарілих стереотипів із суспільної свідомості громадськості пострадянських країн, зокрема України.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час доповідей на 18 наукових конференціях, зокрема, на Міжнародній конференції «Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych» (м. Люблін (Польща), 24–25 вересня 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Sapere aude! Український вільний університет: 1945–2015 (до 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині)» (м. Львів, 8 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (м. Братислава (Словаччина), 14–19 березня 2016 р.), Другому українсько-польському науковому форумі «Європейська інтеграція та національна ідентичність: інституційний і ціннісний виміри» (м. Львів, 12–14 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича «Україна – Європа – Схід. Проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики» (м. Львів, 13–14 грудня 2016 р.) та ін.

Публікації. Головні результати дослідження відображено в 9 наукових статтях (4 входять до фахових видань України, включених до міжнародних наукометричних баз, 5 – закордонних видань).

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (380 бібліографічних позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 225 сторінки, основна частина – 190 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його практичне значення, з'ясовано наукову новизну, хронологічні та територіальні межі, подано відомості про апробацію і структуру дисертації.

У *першому розділі* – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** – проаналізовано стан вивчення проблеми, охарактеризовано основні групи джерел дисертаційного дослідження, окреслено його методологічні аспекти.

У підрозділі 1.1. – **«Стан вивчення теми в історіографії»** – відзначено, що, відповідно до обраних ракурсів дослідження, виокремлено дві групи історіографічних праць: студії сучасної російської

історіографії, присвячені комплексному вивченню обставин та умов, які впливають на розвиток історичних досліджень подій Другої світової війни та їхні результати, й праці про сучасну російську історіографію, що охоплюють певну проблематику Другої світової війни, характеризуючи лише результати вивчення окремого аспекту конфлікту.

Основу першої групи становлять праці, в яких історики розглядають зміни у системі історичної науки після розпаду СРСР, методологічні аспекти розвитку пострадянської російської історіографії, генезу та розвиток концепцій історії Другої світової війни, узагальнювальну характеристику особливостей трактування подій сучасною російською історіографією, образ цієї війни в історіографії та історичній освіті, здобутки та прорахунки у дослідженні воєнного конфлікту. Цю групу історіографічних праць представляють різнопланові публікації, у яких розглядаються питання розвитку пострадянської російської історіографії Другої світової війни. В. Каминін, М. Степанов, В. Согрін, Н. Єлісєєва, Л. Сидорова, Е. Кринько вивчали зміни в організації архівної системи та їхній вплив на джерельну базу історичних досліджень, застосування пострадянською російською історичною наукою здобутків зарубіжної історіографії, впровадження методологічного плюралізму, значення міждисциплінарних історичних студій у вивченні певної проблематики. І. Хеслер, Ю. Нікіфоров, М. Копосов, М. Мінц, В. Невежин, В. Каминін, М. Феретті визначили вплив державної політики пам'яті на процес створення історичних студій, проаналізувавши позицію політичного істеблішменту щодо подій Другої світової війни.

До другої групи історіографічних досліджень належать праці, в яких подано аналіз історичних студій російських істориків з окремих аспектів воєнного протистояння, окреслено еволюцію тверджень стосовно суперечливих питань зазначеної проблематики, визначено перспективи подальших наукових розвідок. Ю. Мухін, Б. Соколов, Н. Сидорова, М. Солонін охарактеризували стан розвитку проблеми підготовки СРСР до війни. Український історик О. Жиряков проаналізував основні історіографічні концепції пострадянської російської історіографії стосовно поразок Червоної армії на початку німецько-радянського протистояння. С. Дробязко, М. Кірсанов, Б. Ковальов, Є. Кринько, С. Кудряшов, О. Макаров, П. Полян, М. Семіряга, Р. Хісамутдінова, Є. Шанцева охарактеризували концепції та нові підходи до вивчення проблеми колабораціонізму, які сформувалися наприкінці ХХ ст. у російській історіографії. К. Александров, М. Ерін, В. Земсков, Б. Хавкін розглянули чисельність радянських військовополонених в роки Другої

світової війни та проблему їхньої репатріації у післявоєнний період. Н. Барсукова, Н. Петрова, О. Ніконова, О. Будницький, Г. Кривошеев вивчали причини залучення державою жінок до захисту батьківщини, масштаби мобілізації і порядок проходження ними служби у війську.

Отже, попри наявність репрезентативної історіографічної бази, ці напрацювання мають фрагментарний характер і висвітлюють лише окремі аспекти окресленої проблематики, що засвідчує необхідність її розгляду у ширших тематичних та концептуальних рамках.

У підрозділі 1.2. – *«Джерельна база»* – проаналізовано джерела дослідження, зумовлені двома головними перспективами вивчення, а саме: в історіографії та політиці пам'яті.

У дисертації виділено сім груп джерел: 1) узагальнювальні історичні праці, присвячені сучасній російській історіографії загалом, в яких є сюжети, що висвітлюють взаємозв'язок між сучасною російською історіографією Другої світової війни та державною політикою пам'яті, визначають зміни у сприйнятті завдань історичного пізнання про воєнні часи, у проблематиці та методах історичного дослідження, а також окреслюють російські концепції трактування подій Другої світової війни на сучасному етапі розвитку історичної науки. До цієї групи можна віднести монографічні дослідження Б. Соколова, О. Чубар'яна, А. Мерцалова, Ю. Афанасьєва, М. Копосова, М. Мінца, В. Невежина, М. Солоніна, М. Мельтюхова; 2) навчальна література: підручники та посібники з історії Росії для учнів шкіл та для студентів вищих навчальних закладів. Для вивчення особливостей і аналізу викладу теми «Друга світова війна» в школах обрано рекомендовані та допущені міністерством підручники з історії Росії ХХ ст. авторства О. Данилова та Л. Косуліної, А. Левандовського та Ю. Щетінова, А. Барсенкова, О. Вдовіна, Ю. Терещенка та ін. 3) статті істориків, опубліковані у фахових і науково-популярних періодичних виданнях «Вопросы истории», «Новая и новейшая история», «Военно-исторический журнал», «Русский журнал» та збірниках матеріалів наукових з'їздів, конференцій, читань і «круглих столів», симпозіумів; 4) науково-популярна література, зокрема, розвідки Віктора Суворова; 5) документальні матеріали, тобто федеральні закони, постанови Державної Думи, укази президентів держави, законопроекти, відкриті листи, електронні бази даних та звіти про діяльність спеціальних комісій (напр., Відкритий лист про необхідність припинити переслідування вчених, законопроекти «Про заперечення Перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні» та «Про заборону реабілітації нацизму»); 6) джерела особового походження

істориків (мемуари та спогади), їхні інтерв'ю, що містять фактологічну інформацію про процеси, які впливають на написання історичних досліджень. Так, інтерв'ю з Б. Соколовим, М. Копосовим, М. Солоніном дають змогу проаналізувати умови розвитку історіографії, зміни, які відбуваються у системі історичної науки; 7) рецензії наукових досліджень, в яких історики репрезентують ключові тези певних розділів узагальнювальних праць, присвячених Другій світовій війні.

Комплексне вивчення масиву джерел дає підставу стверджувати, що він є репрезентативним та створює можливості розв'язати поставлені у роботі завдання.

У підрозділі 1.3. – *«Теоретико-методологічні аспекти дослідження»* – показано, що методологічний інструментарій дисертації складається з трьох елементів: принципів дослідження, методів пізнання та термінологічного апарату.

Запропонована у дисертації методологія дослідження дає змогу показати вплив ідеологічних і політичних чинників на історіографічний процес, з'ясувати еволюцію концептуальних підходів до трактування подій Другої світової війни сучасною російською історіографією. У дисертації були використані загальнонаукові та спеціальні методи історичного дослідження. Зокрема, чільне місце посів метод контент-аналізу, предметом якого стали історіографічні тексти.

Важливою у дисертаційному дослідженні є характеристика термінологічного апарату, що має методологічне навантаження та визначає межі його трактування. У дисертації дано визначення термінам «історіографія», «історіографічний процес», «сучасна російська історіографія», «пострадянська російська історіографія», «історична пам'ять», «політика пам'яті».

У другому розділі – **«Пострадянська російська історіографія (організація і методологія)»** – окреслено зміни, які відбулися в російській історичній науці після розпаду СРСР, визначено обставини, що були важливим тлом, на якому вона розвивалася, розглянуто методологічні аспекти розвитку російської історіографії.

У підрозділі 2.1. – *«Зміни в системі історичної науки»* – з'ясовано вплив на розвиток історичної науки пострадянської Росії таких тенденцій історіописання, як теоретичний плюралізм, спроба виробити новий понятійний апарат, міждисциплінарність, збагачення джерельної бази досліджень, доступ до раніше заборонених архівних та історіографічних джерел, зміна проблематики історичних досліджень, прагнення синтезувати досягнення російської вітчизняної і зарубіжної

історіографії. Враховуючи зазначені аспекти, у дисертації виділено два етапи розвитку російської історичної науки: 1) зміни в наукових пріоритетах російської історіографії в контексті звільнення від тотального державного контролю; 2) надмірна повторна політизація у вивченні практично всіх проблем історії Росії, особливо радянської історії.

У підрозділі 2.2. – *«Методологічні аспекти розвитку російської історіографії»* – проаналізовано зміни в розумінні природи і завдань історичного пізнання, в проблематиці і методах історичного дослідження, завдяки яким виник новий погляд істориків на складні історичні події. Розширення проблематики, джерельної бази та дослідницького інструментарію історичних студій сучасної російської історіографії спричинили відмову пострадянської російської історіографії від псевдомарксистської методології історичних досліджень. Ця відмова призвела до неоднозначних результатів, оскільки, з одного боку, вона розширила засоби та методи наукового пізнання, проте, з іншого, сприяла появі своєрідного стану невизначеності, викликаного швидкою зміною дослідницьких орієнтирів і методологічних пріоритетів. Виявлено, що прагнення російських істориків змоделювати нову концепцію історії проявилось у заміні вузького формаційного підходу радянської історіографії на альтернативний цивілізаційний. Він виявився прийнятним не для всіх істориків, деякі з них почали залучати євразійський підхід. Доведено, що застосування нових методологічних підходів має суперечливий характер серед російської академічної спільноти істориків, оскільки деякі вчені консервують формаційний підхід радянської історіографії та відмовляються від застосування нових моделей, визначаючи їх як кризові явища пострадянської російської історіографії.

У *третьому розділі – «Образ Другої світової війни в історіографії»* – охарактеризовано процес перегляду подій Другої світової війни та конструювання на його основі нового образу війни в академічному середовищі та російському суспільстві шляхом аналізу державної політики пам'яті сучасної Росії, навчальної літератури й узагальнювальних видань, присвячених історії Другої світової війни.

У підрозділі 3.1. – *«Друга світова війна як інструмент проведення державної ідеології»* – з'ясовано значення історичної пам'яті про Другу світову війну у суспільно-політичному дискурсі сучасної Росії, визначено вплив державної ідеології Російської Федерації на процес історіописання та спрогнозовано наслідки для розвитку російської історичної науки запровадження меморіального законодавства. З'ясовано, що трактування подій Другої світової війни залишається на контролі

російської держави, яка обмежує повноцінний розвиток російської історіографії, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки воєнних подій. Доведено, що найефективнішим засобом збереження радянського взірця історичної пам'яті про Другу світову війну стало прийняття меморіального законодавства.

У підрозділі 3.2. – *«Друга світова війна в узагальнювальних виданнях»* – проаналізовано компромісне трактування подій Другої світової війни між державною політикою пам'яті та історичною наукою в багатотомних виданнях, з'ясовано вплив радянських традицій на цей процес. Визначено особливості узагальнювальних праць, серед яких – ініціювання таких досліджень органами влади, а не науковими осередками, залучення фахівців інших сфер до роботи над виданнями.

У підрозділі 3.3. – *«Навчальна література для вищої та середньої освіти»* – окреслено концепцію історії Другої світової війни, змодельовану в підручниках та посібниках, визначено особливості трактування подій Другої світової війни у підручниках. З'ясовано, що концепція Другої світової війни у підручниках виглядає так: відсутня однозначна оцінка пакту Молотова-Ріббентропа та початку німецько-радянської війни; прорахунки політиків і воєначальників компенсовано риторикою мужності й героїзму радянського суспільства; жорсткі заходи мобілізації трудових ресурсів і економіки країни зображено основним джерелом перемоги; Сталінградська битва показана поворотним пунктом в історії Другої світової війни; фактам масових репресій і депортацій народів під час війни не надано однозначної політичної оцінки; взаємини з союзниками характеризуються як значущі, але суперечливі; внесок Радянського Союзу у перемогу в Другій світовій війні визначено як вирішальний; найважливішими підсумками війни визначено повну і беззаперечну перемогу над державами-агресорами, а також стрімке зростання міжнародного авторитету СРСР.

У результаті вивчення студій пам'яті та образу Другої світової війни у навчальній літературі та узагальнювальних працях зроблено висновок про активну взаємодію в сучасній Росії поміж історичною наукою й політикою пам'яті.

У четвертому розділі – **«Головні теми й тенденції у вивченні Другої світової війни»** – охарактеризовано пріоритетні напрями дослідження у вивченні подій Другої світової війни російськими істориками.

У підрозділі 4.1. – *«Стратегічні плани Сталіна напередодні 1941 р.»* – визначено особливості трактування сучасними російськими

істориками політики Й. Сталіна напередодні війни, з'ясовано вплив розвідок Віктора Суворова на процес дослідження істориками першого періоду Другої світової війни, виявлено вплив радянської історіографії на сучасні дослідження, присвячені проблемі розв'язання війни, а також з'ясовано що найбільші дискусії викликають проблеми, пов'язані з роллю Й. Сталіна у цьому. Фрагментарність у підборі джерельних матеріалів для аргументації тез істориків провокує тенденцію, за якої опоненти «суворівських» суджень С. Переслегін, Ю. Мухін, А. Ісаєв та інші знаходять їм аргументовані пояснення, але в штучний спосіб виривають з контексту і адаптують для підтримки власних постулатів. О. Гогун, Б. Соколов, М. Солонін та інші намагаються розвинути нові напрями у дослідженнях про окупаційний режим, колабораціоністський рух, людські і матеріальні втрати СРСР, причини поразок Червоної армії.

У підрозділі 4.2. – *«Пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною»* – охарактеризовано найважливіші тенденції наукового дослідження проблеми підписання радянсько-німецького договору про ненапад напередодні Другої світової війни у сучасній російській історіографії та окреслено зміни, які відбулися в інтерпретуванні мотивів його підписання російськими істориками. Виявлено тенденцію у російських істориків трактувати події Другої світової війни, спираючись на радянський історичний канон. Ю. Нікіфоров, О. Вишлев, М. Семиряга, О. Орлов, В. Сафразьян та інші визначили, що виправданим є вибір Й. Сталіна підписати пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною. Констатовано, що М. Солонін, Б. Соколов, О. Гогун, Ю. Цурганов скористалися здобутками еволюції російської історичної науки та використали гіпотезу Віктора Суворова про превентивний напад, основною тезою якої був намір Й. Сталіна розв'язати війну з нацистською Німеччиною, що засвідчували тогочасна прихована мобілізація радянської економіки і таємні домовленості між СРСР та Німеччиною.

У підрозділі 4.3. – *«Причини поразки Червоної армії»* – проаналізовано визначений істориками комплекс чинників, що призвів до поразки радянських військ, здійснено порівняльну характеристику трактування проблеми радянською та сучасною російською історіографією, виявлено перспективи подальших наукових розвідок, змодельовано ключові тези основних концепцій інтерпретації подій Другої світової війни стосовно готовності радянської армії до війни та стратегічних можливостей німецького війська. З'ясовано, що невдачі Червоної армії влітку 1941 р. є однією з найбільш болісних проблем у

російській історіографії через поширення радянського офіційного трактування раптової нападу гітлерівського ополчення, що спричинило великі втрати Червоної армії через кількісну й якісну перевагу супротивника, а також неготовність «мирного» СРСР до масштабного зіткнення. Після падіння офіційної комуністичної ідеології, часткового відкриття архівів, публікації недоступних раніше документів, мемуарів і праць зарубіжних істориків виникли нові аргументації трагічних подій літа-осені 1941 р.

У підрозділі 4.4. – «*Колабораціоністський рух*» – окреслено найважливіші тенденції наукового трактування проблеми колабораціонізму у сучасній російській історіографії, простежено зміни у застосуванні термінології сучасними російськими істориками. Доведено, що результати сучасних досліджень російських істориків виявили можливість відокремити співпрацю від колабораціонізму, використовуючи як критерій мотив взаємодії громадян з окупаційним режимом. Виявлено, що розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни сучасною російською історіографією переконав у наявності суттєвих позитивних зрушень у її дослідженні та висвітленні, створенні наукових концепцій, що засвідчують наукові розвідки М. Семиряги, О. Макарова та Р. Хісамутдінової.

У підрозділі 4.5. – «*Партизанський рух*» – охарактеризовано особливості розкриття сучасною російською історіографією проблеми становлення і розвитку партизанського руху, діяльності партійного підпілля, складу, збройної боротьби і тактики партизанських формувань, взаємозв'язку партизан з командуванням Червоної армії; допомоги населення партизанським загонам; простежено зміни в інтерпретації сучасною російською історіографією взаємовідносин між партизанами і цивільним населенням у ході війни. Визначено, що у 1990-х рр. для російських істориків відкрилися можливості для більш об'єктивного аналізу партизанського руху, до наукового обігу почали вводитися раніше недоступні джерела, що відразу ж привело до розширення кола досліджуваних питань, різноманітності підходів, оцінок, переосмислення багатьох сторінок історії війни. У 2004 р. був виданий воєнно-історичний нарис «Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», автори якого досліджували питання організації і ведення збройної боротьби партизан, стратегічне значення їх діяльності. Водночас у російській історіографії поки що не з'явилися наукові студії, спрямовані на вивчення форм і методів ворожої пропаганди та її протидії з боку партизан.

У підрозділі 4.6. – «*Людські й матеріальні втрати*» – виявлено вплив гуманізації історії й антропологічного повороту пострадянської російської історіографії на тематику історичних студій істориків, окреслено проблеми, пов'язані з підрахунком чисельності людських та матеріальних втрат, охарактеризовано особливості їхнього підрахунку сучасними російськими істориками. У російській історіографії пострадянського періоду оцінка втрат СРСР була скоригована до 20 млн осіб, а сьогоденні альтернативні підрахунки Б. Соколова, Ю. Геллера, В. Астаф'єва вказують 35–40 млн загиблих радянських громадян у 1941–1945 рр.

У підрозділі 4.7. – «*Долі радянських та німецьких військовополонених*» – окреслено радянський досвід у вивченні теми і сконструйовано на його основі результати дослідження чисельності радянських військовополонених в роки Другої світової війни, військового колабораціонізму та репатріації полонених у післявоєнний період, виявлено актуальні проблеми у вивченні російськими істориками міжнародних конвенцій та умов перебування в полоні. Визначено, що першою науковою публікацією, заснованою на матеріалах раніше закритих архівних фондів, стала стаття В. Земськова в журналі «История СССР» (1990). Активно підключилися до вивчення цієї проблеми й інші російські дослідники, зокрема П. Полян та А. Шевяков, які визначили, що проблема репатріації радянських військовополонених залежить від суб'єктивного погляду істориків на моральні виміри полону.

У підрозділі 4.8. – «*Історія жінки*» – охарактеризовано особливості дослідження російськими істориками причин залучення державою жінок до захисту батьківщини, масштаби мобілізації і порядок проходження ними служби у війську, виявлено проблеми в інтерпретації сучасною російською історіографією побутового та морально-психологічного аспекту досліджуваної проблеми, тобто характеристики облаштування жінок в армії, їхніх почуттів, емоційних переживань, взаємин з чоловіками, ставлення суспільства до служби жінок в армії. Виявлено, що результати історичних досліджень істориків засвідчили наявність міцного зв'язку образу жінки, сконструйованого сучасною російською історіографією, з образами і міфами радянського часу.

У результаті дослідження головних тенденцій у вивченні Другої світової війни з'ясовано, що історична пам'ять про цю подію виступає ідеологічним тлом для фахових історичних студій, що засвідчує аналіз інтерпретації подій Другої світової війни сучасними російськими істориками.

У **висновках** викладено основні результати дослідження, обґрунтовано положення, зміст яких виноситься на захист.

1. Вивчення історії Другої світової війни належить до провідних напрямів наукового пошуку російських істориків, що засвідчив їхній дослідницький досвід, який неодноразово був предметом спеціального аналізу, але через низку факторів не став результатом комплексного дослідження в історичній літературі.

2. На сучасну російську історіографію істотно впливає спадок радянської історичної науки, від якої процес російського історіописання успадкував залежність від стратегії державної політики пам'яті, що регламентує межі історичних досліджень шляхом створення і поширення радянських міфів та ідеологем.

3. Умови функціонування системи російської історичної науки впродовж останньої чверті століття сформували новий етап у розвитку російської історіографії, який істотно відрізняється від радянського періоду. Він був зумовлений суспільно-політичними змінами в країні, починаючи з другої половини 1980-х рр. Останні мали вплив на всі сфери історичного знання, але у вивченні подій Другої світової війни на професійному рівні проявилися дещо пізніше. Перехід до нового етапу розвитку російської історіографії великою мірою визначався змінами в організації системи архівних установ країни. Досягнуті здобутки в архівній справі розширили наукові контакти російських істориків із зарубіжними колегами, щоправда ці взаємини мали суперечливий характер через появу нових міфів у російській історіографії, пов'язаних з визначенням внеску в справу перемоги, які розпалювали нові міжнародні дискусії фахових істориків.

4. Окремі російські дослідники заявили про рішучий розрив з радянськими методологічними підходами й історичними концепціями, піддавши їх беззаперечному осуду за догматизм. Вони запустили процес переоцінки історичних студій, оновили методологію і методику досліджень, які супроводжуються появою нової наукової термінології, передусім завдяки використанню як понять, що мають іноземне походження, так і тих, що вживаються у суміжних гуманітарних і соціальних дисциплінах.

5. Гостра полемічність у висвітленні подій Другої світової війни, постійна присутність у її вивченні політичної складової пояснюються не тільки відмінностями в дослідницьких підходах, а й тим особливим місцем, яке, як і раніше, посідає Друга світова війна в російській суспільній свідомості. Тому її образ у російському суспільстві захищають

меморіальні закони, які створюють ідеологічне тло для фахових історичних студій, де Друга світова війна сприяє консолідації російського суспільства, перемога у ній багато в чому і надалі зберігає сакральний характер, а різні табу ускладнюють роботу дослідників.

6. Зміни у системі історичної науки та у виборі підходів утвердили провідні теми в дослідженні тематики війни. У контексті дослідження подій Другої світової війни російські історики розкривають різноманітні питання воєнного протистояння, які заклали основу для утворення двох таборів російських істориків. Прихильники першого, які опираються в дослідженнях на сучасні західні методологічні підходи і поступово відступають від радянських кліше, створили «ліберальну» концепцію. Натомість прихильники другого, адаптуючи радянські стереотипи та ідеологічні кліше до нових умов розвитку історичної науки, сформували «державницьку» концепцію.

7. Провідним напрямом у розробці історії Другої світової війни в останні роки стало звернення пострадянських російських істориків до студій, присвячених людині та її поведінці в екстремальних умовах воєнного часу. Вони виконані у контексті таких сучасних дослідницьких напрямів, як соціальна історія, мікроісторія й воєнно-історична антропологія. Ці аспекти дали змогу масштабніше розглянути військове протистояння та сформувати образ людини у війні. Російські історики все частіше досліджують специфіку сприйняття військових подій солдатами, їхній фронтовий побут, створення образу «ворога», взаємне сприйняття союзників і супротивників у роки Другої світової війни. Осмислення фронтового покоління як певної соціально-психологічної спільності, дало змогу російським історикам говорити про суперечливість воєнного досвіду, а відтак посилення труднощів у трактуванні подій Другої світової війни, пов'язаних зі складністю визначення жіночого образу війни та сприйняттям військовополонених і людей, які співпрацювали з німецькими окупантами.

8. У сучасній російській історіографії набувають нових форм дискусії про початковий період Другої світової війни. Російські вчені гостро дискутують про роль Й. Сталіна в забезпеченні перемоги у війні, намагаються відповісти на запитання, як була здобута перемога – «завдяки» чи «всупереч» його діяльності. Дуже часто їхня позиція з цього приводу залежить від загальної оцінки радянського ладу. Прихильники «державницької» концепції А. Ісаєв, Г. Городецький, С. Переслегін, Ю. Нікіфоров визначають історичну обумовленість створення надзвичайних структур не обставинами воєнного часу, а

ефективністю функціонування радянської державної системи. Представники «ліберальної» концепції О. Гогун, М. Мельтюхов, О. Чубар'ян, Б. Соколов, М. Солонін вивчали в цьому ракурсі подальшу розробку кадрової політики та сам стиль управління радянських структур керівництва у військових умовах, виявивши труднощі і помилки, допущені владними структурами в організації господарської діяльності й управлінні суспільно-політичними процесами. Зміни в системі історичної науки та у виборі теоретико-методологічних підходів менш помітні у висвітленні причин поразок Червоної армії у воєнні роки, де переважають сюжети віроломного нападу німців та необхідності дотримання міжнародних угод, натомість, майже не розглядаються проблемні аспекти мілітаризації економіки і репресій 1937–1938 рр.

9. Позитивне значення в сучасній російській історіографії відіграла відмова від зображення окупації радянських територій як суто масового насильства і терору загартбників. Висвітлюючи структурну діяльність у захоплених районах органів влади й управління, М. Семиряга, П. Полян, Є. Шанцева, Б. Ковальов спробували розкрити відмінності у співпраці радянських громадян у різних напрямках окупаційної політики: економічній і фінансовій, соціальній і національній. Однак відтворення всього спектру повсякденного життя населення захоплених областей, комплексу його взаємин з окупантами, поки що є недостатньо повним у баченні сучасної російської історіографії. Серед нових сюжетів, до яких звернулися Б. Соколов, В. Пережогін, І. Молодова, – питання повсякденного життя і побуту партизан, їхні складні й іноді суперечливі взаємини з населенням. Предметом спеціального наукового аналізу в російській історіографії стала проблема колабораціонізму. Перші історичні дослідження на цю тему, опубліковані на початку 1990-х рр., вирізнялися фрагментарністю та суперечливістю суджень. Відмова від ідеологічних кліше і залучення нових джерел уможливили формування більш достовірних висновків про природу і чисельність цього явища, виявити його мотиви і причини, що засвідчили дослідження С. Кудряшова, Б. Соколова, М. Семиряги, П. Поляна.

Увагу російських істориків почали привертати долі радянських військовополонених та оstarбайтерів. Однак у висвітленні цих сторінок історії Другої світової війни все ще є чимало невивчених аспектів, зокрема, соціально-психологічні наслідки перебування мільйонів людей у Німеччині, труднощі їхньої реадaptaції, прояви і форми дискримінації під час повернення на батьківщину. Спеціальні дослідження присвячені долі німецьких військовополонених у роки Другої світової війни.

К. Александрова, М. Ерін, В. Земськов, П. Полян, Б. Хавкін характеризують режим утримання іноземних військовополонених у СРСР, їхню працю та медико-санітарне забезпечення, повсякденне життя і «табірну культуру», а також організацію політичної роботи з ними, репатріацію на батьківщину.

Значно менше зацікавлення російських істориків викликають проблеми, пов'язані з кількістю людських і матеріальних втрат, які самі собою наштовхують на аналіз ціни перемоги у війні. Тривалий час у російській історіографії невідомою була точна кількість людських втрат у роки Другої світової війни. У 1990-ті рр. були опубліковані дані, згідно з якими загинули 27 млн осіб, враховуючи втрати серед військовослужбовців і жертви серед мирного населення. Жвавий суспільний інтерес до питання про ціну перемоги у війні привів до появи численних публікацій, що репрезентують інші дані, зокрема, історичні дослідження Б. Соколова, В. Гуркіна, В. Єлісєєвої та ін. Їхня кількість досить велика, оскільки низка авторів наводять цифри, що значно перевищують офіційні дані, спираючись в основному на підрахунки різниці між очікуваною кількістю населення і даними, зафіксованими під час переписів у післявоєнний час.

10. Розгляд головних проблем та окремих аспектів історії Росії періоду Другої світової війни переконує в наявності істотних позитивних зрушень у її дослідженні та висвітленні, створенні наукових концепцій, де історики намагаються сформувати аргументовану картину місця, ролі і значення російського народу в подіях і процесах воєнного часу. Однак, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, потрібно зауважити, що тема Другої світової війни досі перебуває на контролі держави, яка обмежує повноцінний розвиток російської історіографії на законодавчому рівні, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки воєнних подій.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Суховерська І. І. Мотиви підписання пакту Молотова-Ріббентропа у науковому дискурсі сучасної російської історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2016. Вип. 52. С. 200–210.

2. Суховерська І. І. Синтетичні праці з історії Другої світової війни як репрезентант сучасної російської історіографії та державної політики пам'яті Росії. *Емінак*. 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 117–124.

3. Суховерська І. І. Образ жінки в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Наукові праці Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 223–227.

4. Суховерська І. І. Проблема колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 147–155.

Статті в закордонних виданнях

5. Суховерська І. І. Російська історіографія Другої світової війни і сучасна політика пам'яті в Росії. *Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych*. Люблін, 2017. С. 133–142.

6. Sukhoverska I. Contemporary Russian historiography of the Second World War under control of memorial legislation. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2016. Volume 2. Issue 3. С. 65–70.

7. Sukhoverska I. Collaboration problem during the Second World War in the discourse of contemporary Russian historiography and public policy memory. *Eastern European Science Journal*. 2017. № 1 (17). Part 1. С. 31–35.

8. Sukhoverska I. Topical issues of the interpretation of the events of the Second World War in Russian educational literature: development and perspectives. *Eastern European Science Journal*. 2017. № 9 (25). Part 2. С. 4–10.

9. Sukhoverska I. Anthropological turn and its impact on image of the Second World War in the contemporary Russian historiography. *European multi scientific journal*. 2017. № 8. С. 9–11.

АНОТАЦІЇ

Суховерська І. І. Сучасна російська історіографія Другої світової війни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2018.

У дисертаційній роботі представлені аналіз і узагальнення досліджень Другої світової війни в сучасній російській історіографії, подано характеристику її теоретичних підстав та організаційних форм.

Зроблено спробу комплексно дослідити стан розвитку сучасної російської історіографії Другої світової війни, історичним тлом якої стала реалізація державної політики пам'яті. З'ясовано особливості функціонування образу Другої світової війни в сучасній російській історіографії. Охарактеризовано взаємовплив пострадянської російської історіографії та державної політики пам'яті щодо трактування подій Другої світової війни. Виявлено концепти, які визначають наступність радянських традицій у пострадянській російській історіографії. Досліджено значення антропологічного повороту та гуманізації історії на для дослідження подій Другої світової війни російськими істориками в посткомуністичних умовах. Окреслено еволюцію оцінок і суджень сучасної російської історіографії стосовно ключових проблем історії Другої світової війни.

Ключові слова: сучасна російська історіографія, Друга світова війна, німецько-радянська війна, державна політика пам'яті, історична пам'ять.

Sukhovska I. I. Modern Russian Historiography of World War II. – Manuscript.

Thesis for Candidate's degree in History, specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. – Drohobych, 2018.

In the dissertation there were performed the analysis and generalization of researches and interpretations of the main events of World War II in modern Russian historiography, the feature of its theoretical basis and organizational forms. There was made the complex research of the development of modern Russian historiography of World War II, which historical background became the realization of the state policy of memory. There were revealed the concepts that determine the inheritance of Soviet traditions in post-Soviet Russian historiography. It was researched the influence of anthropological turn and history humanization on the study of World War II events by modern Russian historiography. There is described the evolution of assessments and judgments of modern Russian historiography regarding the problematic pages of World War II.

In the first section «Methodology, Historiography and Source Base of the Research» there are described the methodological aspects of the research, analyzed the state of the problem and characterized the main groups of sources of the dissertation research. In the second section «Post-Soviet Russian Historiography (Organization and Methodology)» there are presented the methodological aspects of Russian historiography development,

described the changes that happened in Russian historical science after the dissolution of the USSR and determined by the circumstances outside the science, but they were an important background against which it developed. In the third chapter «The Image of the Second World War in Historiography» there are described the processes of reviewing the events of World War II and the construction of a new form of war in the academic environment and in Russian society based on it. It was done by analyzing the state policy of the memory in modern Russia, the educational literature and generalizations devoted to the history of World War II. In the fourth chapter «The Main Themes and Trends in the Study of World War II» there are described: the peculiarities of the events of World War II interpreted by modern Russian historical science; the priorities of Russian historians in the study of the events of World War II; the initial period of the war, which reflects the influence of victimization of the state policy of memory on professional research and defines the edges of discussion; the occupation regime, which determines the evolution of modern Russian historiography and its difference from the Soviet one; the human dimension of the war, which represents the achievements of Russian historiography in the context of the world historiography development by introducing new ways of research.

In the dissertation there are presented the results of the study of modern Russian historiography of World War II in the context of the foundations and principles of the state policy of memory. The research was realized based on the author's theoretical principles, the usage of general scientific and special historical methods, as well as the applying of the method of content analysis for educational historical literature.

In this work there are extended and generalized: the genesis of the concepts of the events interpretation of World War II and their key principles that are common in Russian historiography; features and direction of changes in the system of Russian historical science after the dissolution of the USSR; the influence of foreign historiography on the prospects of Russian historiography development on the issues of World War II.

The dissertation research allows the further developing of: the analysis of the previous historiographical work and source of the problem; the study of the view of Russian historians on controversial pages of World War II; the research of the human dimension of the war by modern Russian historiography. Theoretical and methodological approaches to research World War II history and assessment of the achievements and problems of modern Russian historiography in the study of the discussion problems of World War II received the new level of development in this dissertation.

Key words: modern Russian historiography, World War II, German-Soviet War, the state policy of memory, historical memory.

Суховерская И. И. Современная российская историография Второй мировой войны. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2018.

В диссертационной работе представлены анализ и обобщение исследований Второй мировой войны в современной российской историографии, дана характеристика ее теоретических оснований и организационных форм. Сделана попытка комплексно исследовать состояние развития современной российской историографии Второй мировой войны, историческим фоном которой стала реализации государственной политики памяти. Выявлены особенности функционирования образа Второй мировой войны в современной российской историографии. Охарактеризованы взаимовлияние постсоветской российской историографии и государственной политики памяти относительно трактовки событий Второй мировой войны. Выявлены концепты, определяющие преемственность советских традиций в постсоветской российской историографии. Исследовано значение антропологического поворота и гуманизации истории на исследовании событий Второй мировой войны российскими историками в посткоммунистических условиях. Определено эволюцию оценок и суждений современной российской историографии по ключевым проблемам истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: современная русская историография, Вторая мировая война, германо-советская война, государственная политика памяти, историческая память.

Підписано до друку 02.05.2018 р.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 0,9. Зам. 42. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24.